

Амударёнинг куйи ўзанидаги кейинчалик Хива хонлиги пайдо бўлган ҳудудда жойлашган Хоразм сугорма дехкончиликнинг фаровон ўлкаларидан саналарди. Сахро ва чўллар уни ташки оламдан узиб кўйган эди, бу ҳолат эса Хоразмга узок вақт мобайнида мустақил сиёсат юритиш имконини берди. Хоразм Ислом тарихида хижрий 93 йилдан, Кутайба ибн Муслим етакчилигидаги араб фотихлари кириб келганидан эътиборан тилга олина бошлади.

Хижрий тўртинчи асрда Амударёнинг сўл соҳилидаги Гурганж (Урганч) шаҳри катта иктисодий ва сиёсий аҳамият касб этди. Ўша пайтда у Сибир ва Русия жанубидан чўллар орқали келадиган карвон йўлларининг сўнги бекати эди. Махаллий Маъмулар сулоласи хижрий 385 йили Афригийларни ағдариб, ўзига “хоразмшоҳлар” унвонини олди. Аммо Маъмунийлар ҳукмронлиги узок давом этмади ва Хоразм расман Сомонийлар кўл остида қолди. Хижрий 408 йили Махмуд Газнавий Хоразмни ўз салтанатига кўшиб олишга қарор қилди ва Маъмунийлар ҳукмронлиги ниҳоясига етди. Тахминан йигирма йилча Хоразмда газнавий ҳокимлар ҳукмронлик қилишди. Хижрий 432 йили Исмоил Хандон ибн Олтинтош ҳокимлик қилган вилоят ўғуз ҳукмдорларидан, Сирдарё соҳилидаги Жанда шаҳри ҳокими Шох Малик кўлига ўтди, аммо ўша йилиёк Шох Маликни салжукийлар ағдариб ташлашди ва Хоразмга ўз ҳокимларини тайинлай бошлашди. Хижрий 470 йиллар атрофида Ануштегин Жарчой Хоразм ҳокими этиб тайинланди. У салжукийлар султони Маликшоҳ саройида ҳаммомлар назоратчиси вазифасида эди. У салжукийларнинг газнавийларга қарши урушида иштирок этди. Урушда одинига салжукийлар мағлубиятга учрашди, кейинчалик эса, зафар қозонишди. Бунда Ануштегиннинг хизмати катта эди. Султон Маликшоҳ миннатдорчилик рамзи сифатида унга Хоразм ҳукмронлигини топширди. Ануштегин Хивада ўз вазифасини бажаришга киришди ва умри охиригача ҳокимлик қилди.

Хижрий 490 йили у вафот этганидан кейин ҳокимият қисқа муддатга турк волийларидан Экинчи ибн Кўчкор кўлига ўтди. Кейинроқ вилоят ҳокимлигига Ануштегиннинг ўғли Кутбиддин бош бўлди. У тадбирли киши эди, шу боис салжукийлар султони Берка Яруқ уни Хоразм ҳокимлигида қолдириб, уни шох унвони билан шарафлади. Хуросон устидан назорат салжукийлардан Санжар кўлига ўтгач, у ҳам Кутбиддиннинг ваколатини тасдиқлади.

Унинг ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳрда Самарқанд ҳокими мусулмон динига тўғри келмайдиган ёвузликларни қилди. Шунда у кўлга олиниб, қозилар маҳкамасига тортилди ва ўлим жазосига ҳукм қилинди.

Хижрий 521 йили Кутбиддин ўрнини унинг ўғли Отсиз эгаллади. У бошда отаси сиёсатини давом эттирди, кейинчалик эса салжукийларга қарамликдан қутилишга интила бошлади. Султон Санжар уни тахтдан четлатди, аммо кўп ўтмай Отсиз Хоразм устидан ҳукмронликни қайта кўлга олди. Ҳукмронлигининг охириги йилларида у қудратли подшоҳга айланди, унинг ҳукмронлиги Форс ва Ҳузистондан ташқари мусулмон дунёсининг бутун шарқий ўлкаларига ёйилди. Отсиз вафотидан кейин хижрий 551 йили унинг ўғли Ил-Арслон ҳокимиятга қелди. Унинг ҳукмронлиги даврида давлат чегаралари аста-секин кенгая борди, Хоразм осойишта ва гуллаб-яшнаган диёрга айланди. Хоразмшоҳлардан Ил-Арслон хижрий 567 йили вафот этди.

Ҳукмдор вафотидан кейин тахтга унинг норасида ўғли Султоншоҳ Муҳаммад ўтирди. Унинг онаси ўғли номидан мамлакатни бошқарди. Лекин ўша йилиёк Муҳаммаднинг акаси

Алоуддин Текеш Хоразмда хокимиятни кўлга олди. Хижрий 590 йили салжукийларнинг Ирокдаги давлатини тугатди, сўнги салжукий султон Тўгрул Иккинчи ўлдирилди. Хижрий 596 йили Текеш ўрнини унинг ўгли Алоуддин Мухаммад эгаллади. 605 йили у Хиротни эгаллади ва гурийлардан Гиёсиддин Махмуд билан жанг килди. Махмуд маглубиятга учраб, ўлдирилди. Шундан кейин Мухаммад Мовароуннахр шимолидаги Хатига бостириб бориб, махаллий кабилаларга какшатгич зарба берди. 611 йили у Кирмон, Мижрон, Синдни эгаллади, 612 йили эса Газнани кўлга киритди.

Ўз давлати чегараларини хийла кенгайтириб олган Алоуддин Мухаммад Ислом оламида бир вақтлар салжукийлар эгаллаган мартабага даъвогар эди. У халифа Насрдан алохида маком талаб килди, бироқ у Мухаммаднинг талабини кондиришдан бош тортди. Шунда Мухаммад ўз мамлакатига аббосий халифа Наср номини хутбага кўшиб ўқишни тақиклади, шиаликни қабул этганини эълон килди ва Али ибн Абу Толиб авлодларидан бирини халифа деб тан олди. Шундан кейин у халифа Насрга қарши юриш бошлади, бироқ Бағдодгача етиб боролмай, ортига қайтди.

Айнан Алоуддин Мухаммад олдинига мўгул савдогарларни, кейинроқ Чингизхон элчиларини ўлдиришга фармон бериб, мўгулларнинг бостириб киришига сабабчи бўлди. Шу сабабдан мўгуллар босқини бошланиб кетди ва бу нафакат хоразмшоҳлар давлати, балки бутун Ислом оламига катта фожиага айланди. Алоуддин Мухаммад мўгулларни тўхтатиб қололмади ва улар Хуросонга бостириб киришди. Хоразм шоҳи Каспий денгизидаги ороллардан бирига қочишга мажбур бўлди ва хижрий 617 йили ўша ерда вафот этди. Унинг ўгли ва меросхўри Жалолиддин Мангуберди ҳам у билан қочди, Орадан икки йил ўтиб Хоразмга қайтиб келди ва мўгуллар билан жанг килди. Аммо маглубиятга учради ва қолган-қутган аскарлари билан Хиндистонга қочди. Бу гар мўгуллар уни таъқиб қилишга тушди ва Жалолиддин аскарларидан кўпи Хинд дарёсида чўкиб кетди.

Кейинчалик Жалолиддин Мангуберди Хоразмга қайтиб, Гурганжни эгаллади. У барча мусулмон ҳукмдорларни мўгулларга қарши бирга жанг қилишга қорлади, аммо улар сарқарда даъватига жавоб қилилмади. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керак, Жалолиддиннинг ўзи укаси Гиёсиддин, аббосий халифа, Кирмон хокими ва туркманлар билан душманлик қайфиятида эди.

Орадан кўп ўтмай, Жалолиддин яна мўгуллардан енгилди ва яна қочишга мажбур бўлди. У хижрий 629 йили Курдистонда бир дехқон томонидан ўлдирилди. Хоразмшоҳлар ушбулар эди: Алоуддин Отсиз (521/1127-551/1156); Абул Фатх Ил-Арслон (551/1156-567/1172); Алоуддин Текеш (567/1172-596/1200); Алоуддин Мухаммад (596/1200-617/1220); Жалолиддин Мангуберди (617/1220-629/1231).

Ойдин Ориф ўгли АЛИЗОДА,
фалсафа фанлари доктори (Боку).